

A TÜRK HATALOM KÍNA ÉS AZ ARABOK KÖZT

DOBROVITS MIHÁLY

A türk hatalom páratlanul gyors felvirágzását több tényező szerencsés egybeesésének tulajdoníthatjuk. Ezek egyike a belső-ázsiai birodalmi tradíció volt, amely valóban a türkökkel érte el a maga csúcspontját; a másik tényező pedig a késő ókori Eurázsia hatalmi viszonyaiban keresendő. A belső-ázsiai lovasnomádok fő igazodási pontjának számító Kína viszonylagos gyengesége, amely nyilvánvalóan kedvezett egy erős steppei hatalom létrejöttének. A türk birodalom nyugati terjeszkedését pedig megkönnyítette az, hogy az iráni és a bizánci hatalom évszázados küzdelme a keleti kereskedelmi utak, valamint a Földközi-tenger keleti medencéjének ellenőrzéséért patthelyzetbe került. A türkök így építhették ki a maguk ellenőrzése alatt a Belső-Ázsiát a Fekete-tenger északi partjával közvetlenül összekötő szárazföldi utakat. Ennek az útvonalnak a kiépítése, amely egyben feltételezte azt is, hogy egy kézbe került a teljes eurázsiai steppe-vidék fölötti hatalom, a türkök hatalmának talán legnagyobb érdeme. Ugyanakkor ennek a patthelyzetnek az igazi haszonélvezői nem a türkök voltak, hanem egy olyan nomád nép, amely a nagy eurázsiai kereskedelmi útvonalak egyik mellékágát tartotta a kezében – az arabok. Ők lettek azok, akik sikerrel kényszerítették térdre az egymás elleni küzdelmekbe belerokkant nagy ellenfeleket, a bizánciakat és a kínaiakat, s a VIII. században döntő csapást mértek a türkök és a kínaiak belső-ázsiai pozícióira is.

A kínai-arab küzdelem a nyugati határvidék ellenőrzéséért

A nyugati türk hatalom letörésével egy új, veszélyes ellenfél jelent meg a kínai befolyási övezet határán. A Hérakleios által levert Szászánida Birodalom többé már csak árnyéka volt önmagának. A II. Khosroes bukását (628) követő anarchiából III. Yazdagird (632-651), az utolsó szászánida nagykirály került ki győztesen, ő azonban Kádiszíjjánál (636) és Nihávendnél (642) egyaránt megsemmisítő vereséget szenvedett az előrenyomuló araboktól, majd, miután sikertelenül fordult Kinához segítségért (638), s országát is végleg elvesztette, saját főemberei gyilkolták meg. Családja és udvara Kinába menekültek. (Mahler 1959, 9-10.) Kína 652 után támogatta Pēröz herceget, III. Yazdagird fiát, aki 659 után Toharisztánban igyekezett megvetni a lábát. Kína 659-ben formálisan még egy „Perzsia” (*Po-szi*) tartománnyal is gyarapodott, amelynek a központja Ci-ling, azaz a szísztáni Zrang volt. Ez a terület volt 658 és 663 között az arabellenes iráni ellenállás központja. A nihávendi győzelmet követően 652-ben került arab kézre Horaszán, az arabok így közvetlenül szembetalálkozhattak a toharisztáni türk erőkkal. Az arab előrenyomulás kezdetben nem ütközött komoly ellenállásba.

Herát és Badgisz meghódoltak, az első vereség az Ahmad ibn Qays vezette, négyezer arab és ezer perzsa lovasból álló expedíciós sereget a Murgáb völgyében érte, ahonnan a Marv-rúd irányába szorították őket vissza. Második kísérletként Al-Aqra^c ibn Hābis már győzni tudott Dzsuzdzsánnál, és meghódította Dzsuzdzsán, Farjáb, Talikán és Balkh városait, azaz körülbelül a mai Észak-Afganisztán területét. Ez az arab hatalom azonban nem volt tartós. Az iráni helyi ellenállást a Szászánida Birodalom egykor nagyhatalmú nagyúri családja, a Kārin szervezte, s az araboknak hamarosan ki kellett üríteniük Horaszánt, az onnan kiindulva meghódított területek így értelemszerűen elvesztek. Szisztán *marzpanja*, Aparvēz 650-651-ben még az araboknak hódolt, azonban Ali kalifátusa (656-661) alatt az arab hadigépezet elakadt és csak az első omájjád uralkodó, Mu'āwiyya (661-680) alatt indult meg újra. Ugyanakkor az új hatalom nem jelentett új módszereket. A korai arab hódításokat a tervszerűtlen portyázások jellemezték, amelyeket a terepet nem ismerő, hadászati elképzelésekkel nem rendelkező seregzvezérek irányítottak. Ez pedig értelemszerűen hozta magával az egyre elkeseredettebb ellenállást. Az első arab kormányzó, aki megkísérelte az alávetett területeken a rendszeres közigazgatás és a tervszerű terjeszkedés kiépítését, Ziyād ibn Abīhi volt, aki Mervben építette ki az új arab tartomány központját.

Pērōz (Pi-lu-szi) 662-ben a *Po-szi wang* (Perzsia királya) címet kapta a kínai császártól. Ő 667-ig tudta magát tartani, amíg Ziyād ibn Abīhi hadvezére, °Amr al-Ġifārī vissza nem verte őt Kínába. A herceg veresége azonban csak elkeseredettebbé tette az ellenállást. Az új kormányzó, Rabī^c ibn Ziyād al-Hārītī visszaszerezte Balkhot, s az arab seregek rövid időn belül immáron másodjára érték el Szogdiána határait. Az arabok megszerezték az Amu-darján két fontos révhelyet, Zammot és Amult, s ezzel megkezdődött egy új terület, Szogdiána módszeres leigázása. Hogy az előretörő arab seregek biztos háttérre támaszkodhassanak, a kalifátus öt garnizonvárost hozott létre Horaszánban, ahová ötvenezer baszrai illetve kúfai arabot telepítettek. Buhara és Szogdiána első arab hódoltatója Rabī^c ibn Ziyād al-Hārītī fia, °Ubaydullāh lett. Ez a kivételes tehetségű hadvezér 673-ban érkezett Mervbe; ekkor még nem volt huszonöt éves sem. Két év múlva Irakba került, ahol mint Ali fiának, Husaynnak gyilkosa vált hírhedté az arab történetírásban.

Az arabellenes küzdelem vezetését 679-ben vette át Pērōz herceg fia, akinek a nevét csak a kínaias Ni-nie-si formában őrizték meg forrásaink. Ő elvben kínai segítséggel indult volna trónját visszaszerezni, e hadjárat azonban nem lett több mint egy a nyugati-türkök ellen vezetett kínai büntetőexpedíció. Ennek ellenére a 707 előtti két évtizedben sikerült megvetnie a lábát Toharisztánban, de végül vereséget szenvedett. A szászánida család utolsó tagja, aki még megkísérelte az ősoktól rá maradt trónigényt érvényesíteni, III. Yazdagird dedunokája, Xusrō herceg volt (korábbi téves átírások szerinti neve Kihorba), aki 728-729-ben a nyugati türk (illetve akkorra már türges) kagán seregében harcolt, illetve 730-ban

és 737-ben Csanganban igyekezett magának támogatást szerezni. Szászánidákról 737 után többé már nem hallunk.

A T'ung ső-hu uralma alatt közvetlen türk uralom alá került Kabul és *Zābul* szerepe is megnőtt 650 után, miközben Tohárisztán s 658-ból említett királya *O-si-no wu-si-po* szerepe érezhetően csökkent. Ez az ellenállás 670 után is tovább folytatódott, sőt 710-711-ben a T'ang-kori forrásokban hol Gandhárát, hol Kabult jelentő Ki-pin országra is kiterjedt a befolyásuk. Az arabellenes ellenállás egy harmadik frontját jelentette Nēzak *tarxān* (651-709) küzdelme. Őróla tudható, hogy részt vett az utolsó szászánida uralkodó, III. Yazdagird elveszejtésében. Két felkelést is vezetett az arabok ellen, 671-ben és 708-709-ben. Ez utóbbi végén a legendás arab hadvezér, Qutayba bin Muslim elfogta és kivégeztette. Nēzak *tarxān* hagyatékának tekinti a tudomány a Mug-hegyi szogd dokumentumokat, amelyek Belső-Ázsia történetének fontos forrásai. Harmatta arra is utalt, hogy Nēzak *tarxān* mögött esetleg nem csak egy személyt kell keresnünk: valószínűbb, hogy címről lehet szó. A kínai források ugyanis azt az értesülést osztják meg velünk, hogy 716-ben No-szö, *Kapiça* királya küldött követséget a császári udvarba. E kínai átírás mögött Harmatta a Nēzak név baktriai megfelelőjének tekinthető *Nozōy alakot véli felfedezni. Az ő utódaik lettek volna Harmatta szerint a *II. Turk-sāhī* dinasztia Gandhárában uralkodó tagjai, akik uralmuk fénykorában, a 720-as évek folyamán Udjánát, Kabult és *Zābul* is az uralmuk alatt tartották, s hagyományaikat a régi heftalita *Xingil* család mellett a buddhizmus legendás pártfogójáig, a kusán Kaniška királyig (78-106, más datálás szerint 103-125) igyekeztek visszavezetni. (Harmatta 1969, 406-419; Harmatta 1970, 256-257 Harmatta szerint az arab uralom sikerének éppen az volt a titka, hogy a kínaiak meggyengítették a törköket.) A 751 és 790 között indiai zarándoklaton járó Wu-k'ung itineráriuma szerint, Ki-pin urai az egykori T'o-pa Wei házzal rokoni kapcsolatokat őrző Kü-ház tagjai, a forrás még azt is tudni véli, hogy a Sanszi tartománybéli Jünjangból származnak. (Lévi – Chavannes 1895, 343-344.) Ez mindenképpen bizonyítéka a *II. Turk-sāhī* dinasztia heftalita kapcsolatainak.

A katonai és politikai hatalma csúcsára érő Kína közvetlenül is beavatkozott az arab előrenyomulás elleni küzdelmekbe. Erőit két helyen vonta össze. A Pamíron keresztül Kelet-Íránban és a birodalom határaitól messze nyugatra, a Kaspi partvidékén. Fergana irányában 715-ben, a mai Pakisztán északi határvidékén elterülő Gilgit irányában 745-ben vezettek még hadat. E keleti küzdelem nem volt elszigetelt. Amikor, válságok és vereségek hosszú sora után, III. (Isauriai) Leo (711-741) bizánci császár konszolidálta birodalmát, és 718-ban sikerrel űzte el Konstantinápoly falai alól az arab ostromlókat, ennek híre egy éven belül utat talált az észak-indiai határvidék felé. Udabhandapura türk ura 719-ben a diadal emlékére fiának a „római császár” értelmű *Fromo Kesaro* nevet adta. E fiú neve kínai átírásban *Fu-lin-ki-p'o* alakban maradt fenn, az őt később legyőző tibetiek között pedig a Phrom (Dru-gu) Ge-sar alakban őrződött meg. Nagy

valószínűséggel az ő alakja köré fonódott a későbbi, mongol változatban is megőrződött tibeti eposz, a *Geszter* is. (Stein 1959, 7.) A kapcsolat hitelét erősíti, hogy kínai forrásaink szerint *Fu-lin*, azaz (Kelet-)Róma országának követei 643-ban, 667-ben, 701-ben és 719-ben keresték fel a kínai udvart. (Hirth 1910, 30.) Ez az utolsó követjárás nyilvánvalóan összefüggött az arabok fölötti győzelemmel.

A türgesek

A nyugati türkök tíz törzsének ingatag hatalmát 702-ben váltotta fel a türgesek uralma. E birodalmat népessége szerint a nyugati türkökének szerves folytatásaként tekinthetjük. Az orchoni feliratok világosan utalnak e folyamatosságra azzal, hogy a 702 utáni események leírásakor párhuzamosan használják a *türgeš* és az *on oq* elnevezéseket. A türgesek (*türgeš*) eredetileg a nyugati türk törzsszövetség egyik törzse voltak. A türges törzs vezetője, Wu-csi-lö (*Očirliq, Vajrapāni, 699-706), akinek eredeti szállásterülete a Tien-santól nyugatra volt, a VII. század végén leverte a T'ang protezsálta Böri *šadot*, és a saját uralma alá vonta a *Szemirecsjét*, a mai Taskent és Dzsungária közötti területeket valamint a Csu és Ili folyók vidékét. Birodalmának központja Nevaketh volt, ahol szogd feliratos rézgarasokat is veretett. Neve világosan arra utal, hogy a buddhizmus híve volt. Erre utal 751 és 790 között indiai zarándokúton járó Wu-k'ung beszámolója is, aki a VIII. század közepén virágzó buddhista életet emleget az egykor pogány nyugati-türk területeken. Wu-k'ung itineráriuma említést tesz két kasmíri kolostorról, amelyek közül az egyik a türk kagán fia Ji-li tö-lö (*el[lig] tegin*) kolostora, a másik a K'o-tun (*qatun*) kolostora volt. Ez utóbbit a türk kagán alapította. Gandhárában is fölemlít egy türk kagán fia által alapított *T'ö-k'in-li* kolostort, valamint egy másikat, amely a *K'o-tun* (*qatun*) nevet viselte. Valószínűleg türkökhöz kapcsolható a kucsai T'o-küe kolostor is, amely Hüan-cang szerint „ujgur” szerzeteseké volt. Wu-csi-lö az általa megszervezett területeket húsz körzetre osztotta, mindegyik prefektura élén egy-egy *tutuq* állt, aki 5-7000 harcos felett parancsnokolt. (Lévi – Chavannes 1895, 354-355, 357, 364.) Uralma alatt Wu-csi-lö két címet használt. Ezek egyike az *on oq qaan*, a másik pedig a *türgeš qaan* volt. Ugyanakkor világosan kell lássuk, hogy a türges uralkodók nem voltak az A-si-naház tagjai. (László 1940, 19.) Wu-csi-lö utódai alatt kis híján véget ért a türgesek birodalma. Szo-ko (*Saqal qaγan, 706-711) addig viaskodott fivérével, Csö-nu kagánnal a hatalom fölött, amíg 711-ben, *Bolčunál* a türges sereg katasztrofális vereséget nem szenvedett a hatalmuk fénypontján lévő keleti-türköktől. A csatában mindkét fivér ott veszett. A maradék sereget *Suluq čabiš čor* (a későbbi Szu-lu kagán, 715 után 738; az arab források Abū Muzāhim néven emlegetik) gyűjtötte össze és vezette a Szir-darján Toharisztánba. Bár Gibb kétli, hogy 716 előtt a türk erők fölléptek volna a szogdok érdekében az arabokkal szemben, a birodalom területe voltaképpen az arabok és a kínaiak közötti küzdelem hadszínterévé vált. (Gibb 1923, 4-5.) Már 705 és 715 között közvetlen kínai megszállás érvényesült a

karlukok és a tíz törzs (*on oq*) területén. Az arab hatalom a kínaiakkal szemben Tibet felé orientálódott, miközben Qutayba bin Muslim 705 és 715 között folyamatosan támadta Szogdiánát és Fergánát, és 712-re kiterjesztette az arab fennhatóságot Horez mre. (Gibb 1923, 15-16.) Majd 715-re úgy alakult a helyzet, hogy Fergánáért arab és kínai vazallusok küzdöttek egymással, miközben Buhara – Szamarkand, Toharisztán, *Zābul* és Kasmír uraival egyetértésben Kína támogatását élvezte. Az arab erők 715 és 719 között a Szir-darjánál hadakoztak. Szu-lu csak az után tért vissza, hogy az arab ellensapás megállította, és visszavonulásra kényszerítette a keleti-türk expedíciós sereget. Visszatérte után fölvette a kagáni címet, és konszolidálta uralmát. Először az A-si-na ház Kelet-Turkesztánba menekült tagjait semlegesítette, akiket Kína is támogatott. Egyikük lányát feleségül vette, mint ahogy azt majd a keleti türk trónon ülő kortársa, Bilge kagán lányával is teszi, míg Kucsát ostrommal vette be. Különösen ügyelt a kínai kapcsolatokra, amelyekben a keleti türk fenyegetés lehetséges ellensúlyát látta. A T'ang házzal 722-ben békét kötött, és ezen a kapcsolaton keresztül kapta meg A-si-na Kiao-ho hercegnő kezét. (Igaz, méltatlankodott afölött, hogy az A-si-na hercegnőt kínai hercegnőként adták neki.) Házassági kapcsolatra lépett a korszak feltörekvő hatalmának, Tibetnek királyaival is: 717-ben a tibetiek és a türgesek együtt léptek fel a kínaiakkal szemben Akszu és Ücs Turfán térségében.

Szu-lu hadvezére *Küli čor* (az arab források *Kursalja*) sikeresen vette föl 720-721-ben a harcot az arabokkal szemben. A türgesek 728-729-ben támogatták Szamarkand és Buhara arabellenes felkeléseit; 732-ig sikerült is az arabokat távol tartani Szogdiánától. Azonban 732-ben Tavavisz mellett vereséget szenvedtek, és az arabok előtt megnyílt az út a szogd városok felé. A türgesek 737-ben még utoljára vereséget mértek az arabokra Toharisztánban, azonban az arabok rögvést visszacsaptak. Szu-lu kagánt a saját emberei ölték meg, hadvezérét, *Küli čort* pedig az arabok elfogták és kivégezték. Szu-lu fia *Qut čor* uralkodott 738-739 között, az ő uralmát követően húszéves belháború kezdődött a türgesek „fekete” és „sárga” szárnyai között. A belharcok kiújulásával a kínai befolyás is visszatért Transzoxszániába, sőt, 744-ben még a Kaspi déli partjánál fekvő iráni tartomány, Tabarisztán ura is kínai címet kapott. Kucsza kínai kormányzója 748-ban elfoglalta Szujábot. Ezután 751-ben következett be a Talasz-menti csata, amelyben az előretörő arabok, akiket a kínai haderő értelmetlen erődemonstrációi okán hívtak be a szogd lakosok, a karlukokkal és a tibetiekkel együtt katasztrofális vereséget mértek a kínai nyugati-türk haderőre. E vereség következtében Kína elveszítette a térségben majdnem pontosan egy évszázadon át élvezett regionális hatalmi szerepét, és az út, ha nem is egykönnyen, de megnyílt a hódító iszlám előtt. *Yipar Qutlu Bilgä qaan* vezetésével 749 és 753 között a fekete türgesek szerezték meg az uralmat, azonban konszolidálni nem tudták. Az ujjurok által nyugatra szorított karlukok 766-ban hozták létre a türgesek uralta egykori nyugati-türk területeken a karachanida birodalmat. (A türgesek történetének összefoglalását ld. Chavannes

1903, 43-47, 79-84, 279-303; Spuler 1966, 146-148; Golden 1992, 139-141; Sinor-Klyashtorny 1996, 279-303.)

A türk hatalom értékelése

A türk hatalom történeti szerepe nem érthető meg úgy, hogy ne tennék fel a kérdést, milyen fokára jutott e birodalom az államiságnak. Elfogadva Vásáry feltételezését, miszerint az orchoni feliratok által bemutatott türk hatalom államiság volt *in statu nascendi*, le kell szögezzük, hogy a türkökkel egy olyan korai államiság jött létre, amely nem sokban különbözött a X. században megjelenő korai kelet-európai államoktól; a magyar államiság kezdetei például éppen nem elképzelhetők a türkök nélkül. (Vásáry 1983, 206.) Ugyanakkor éppen az arabokkal való összevetés segít megértenünk a türk birodalmi fejlődés lényegét. Az arab törzsek ugyanis a türkökéhez (illetve általában a belső-ázsiai nomádokéhoz) képest lényegesen gyengébb helyzetből szervezték meg a maguk világbirodalmát. Az arab világ történelmét kitűnően összefoglaló Albert Hourani aligha tévedett abban, hogy az Omajjád kor berendezkedése alig különbözött a Nyugat-Római Birodalmat meghódító germánokétól. (Hourani 1992, 27.) Az arabok törzsi társadalma csak egy vékony, 10 százalékot is alig elérő privilegizált réteget képezett az általuk uralt területek eredeti lakossága fölött. (Goldziher 1900, 661-662; Hourani 1992, 46.) Ugyanakkor az ő kezükben ott volt az az eszköz, amely megteremthette annak az alapját, hogy végül a hódítók és a meghódítottak egy közösségbe forrjanak – az Iszlám. Akármennyire igazat kell adjunk Vásárynak abban, hogy a türkök eszmerendszeréből hiányzott az „igazi” univerzális ideológia és „a türkök tudatilag sohasem lépték át a törzs határát, akkor sem, ha lovukat az Amu-Darjában itatták”, fel kell tegyük a kérdést, vajon miben különbözött egymástól a lovát az Amu-Darjában itató türk harcos és az ellene ugyanott felvonuló arab harcos tudata. (Vásáry 1983, 200-201.) Elegendő egy pillantást vetnünk a türkök és szogdok ellen harcoló arab hadsereg fennmaradt leírásába ahhoz, hogy megtapasztaljuk: a törzsiség a VIII. századi arab katona gondolkodását is szigorúan meghatározta. Sőt, a későbbiekben is fennmaradt, s a mai napig a hagyományos arab társadalom egyik alapvető jelensége. (Hourani 1992, 104-108.) Nem a két társadalom körülményei különböztek egymástól, csak fejlődésük tendenciái. Az Abbászidák forradalmára (750) volt szükség ahhoz, hogy a X. századra létrejöjjön az a vallásban és műveltségében egységes iszlám világ, amelyet Európában ismerünk. Ebből viszont az következik, hogy a türköket aligha mérhetjük a mongol kor mércéjével. A mongol korra valóban jellemző volt, hogy a Dzsingiszidák mongol küldetéstudata meghódolt az Iszlám egyetemessége előtt. Ugyanakkor a VI-VIII. századi türkök előtt még nem állt hasonló ideológiai rendszer. A buguti felirat és a *Csou su* egybehangzó tanúsága szerint a VI. század végén, Muhan és Taszpar uralma alatt a türk kagánok megkísérelték a buddhizmus bevezetését a birodalomba, azonban ez a kísérletük nem járt sikerrel. Ebben nagy

valószínűséggel közrejátszhatott a birodalom későbbi sorsát meghatározó, 581 és 603 közti beháború is. Ugyanakkor tudjuk, hogy a Hérakleiosszal szövetségre lépő T'ung *ső-hu* kagán jóindulattal fogadta a birodalmán átutazó Hüan-cangot; a türgesek kapcsán pedig valóban okunk van feltételezni a buddhizmus erős jelenlétét. A Bilge kagán hajlott volna arra, hogy birodalmában kolostorokat emeltesen, azonban éppen Tonjukuk volt az, aki a korábbi kínai uralom emlékére hivatkozva inkább a hagyományos pusztai erények mellett való megmaradásra buzdította uralkodóját. Így egyetérthetünk Bazinnal abban, hogy a türk „kvázi-univerzalizmus” (Bazinnál „nacionalizmus”) a helyreállított II. Keleti-Türk Kaganátus eszmei terméke, amely nem vetíthető vissza a birodalom kezdeti időszakára. (Bazin 1975; Bazin 1994, 13-15.) A buddhizmus irányában elkötelezett türk kagánok nem új szerepet játszottak, hanem folytatták az Észak-Kína barbár dinasztiái (illetve Csongor Barnabás kutatásai kapcsán, a zsuán-zsuánok) által megkezdett utat. (Csongor 1993, 13.) A-no-kui kapcsán méltatlankodva említik kínai forrásaink, hogy kínai mintára udvartartást rendezett be, Hie-li kagánról pedig nemcsak azt tudjuk, hogy Ji-cseng hercegnő rokonsága révén ő vette pártfogásába a Szui-udvar elmenekült maradványait, de azt is tudjuk, hogy az udvarába vette Csa Tö-jent, a kínai tudóst, és birodalma ügyeit rokonai helyett szogdokkal (*hu*) intéztette. Bár a kínai források ezt a birodalom bukásának okai között említik (és ebben talán igazuk is van), az is világos, hogy ebben egyfajta új udvari rend és egyfajta új kormányzási gyakorlat kiépülését láthatjuk. A VII. század első felében tehát nyoma sem volt az orchoni feliratok által hirdetett bezárkózásnak az ősi hagyományba.

Érdeemes megfigyelni, hogy milyen ideológiai alapokon nyugodtak a türkökkel szomszédos, nagy letelepedett birodalmak. Egyértelmű „univerzális ideológiával” csak a keresztény Kelet-Római Birodalom rendelkezett. Azonban ez az *Imperium Christianum* igencsak távol állt a keresztény nyugat később létrejövő eszményétől. A zoroasztriánizmus, amelyre a szászánida hatalom épült, tökéletesen kimerítette a „kvázi-univerzalizmus” Vásáry említette fogalmát. Zárt, idegeneket be nem fogadó vallási rendszere tökéletes eszmei háttérrel nyújtott az iráni uralkodók, korszakunkban a Szászánidák hatalmi törekvéseinek, azonban éppenséggel fel sem merülhetett, hogy idegen népeket összekötő egyetemes vallássá váljék. Kína pedig, a buddhizmustól és a barbár uralomtól függetlenül, sosem adta fel a maga felsőbbbségtudatát. Elegendő eszünkbe idézni a kínai forrásokat, amelyek felháborodva számolnak be arról, hogy A-no-kui megkísérelt kínai módra udvartartást berendezni a steppén. (Csongor 1993, 44-45.) Hasonló udvartartás-kezdeménnyel egyébként az Északi C'í, Északi Csou illetve Szui ház menekültjeit befogadó türk udvarokban is számolhatunk. Az is nyilvánvaló, hogy a restituált II. Keleti-Türk Kaganátus gyökeresen más körülmények közt élte a maga életét, mint elődei. Az egységes türk kaganátus számára megadatott a lehetőség, hogy három nagy késő-ókori birodalom (Bizánc, Irán és Kína) és egyúttal három

nagy kulturális centrum anyagi és szellemi javai közül válogasson. Ellenőrzése alatt tartotta az őket összekötő kereskedelmi úthálózatot, s diplomáciai kapcsolataiban ügyesen használta ki a köztük megtalálható érdekellentéteket. Az I. Keleti-Türk Kaganátus kapcsolatrendszere ugyan leszűkült Kínára, de a keleti-türk hatalom még kellően erősnek érezte magát ahhoz, hogy a kínai menekülteket befogadva időről-időre megkísérelje magát a pillanatnyi legitim kínai hatalom ellensúlyának képzelni. Kínai forrásaink nem is titkolják, hogy a T'ang-ház uralmának első évtizedében a kínai udvarban óvakodtak ujjat húzni a veszélyes északi szomszédsággal; a nyugati-türk hatalom pedig 635 körülig nyilvánvalóan virágzott. A VII század második felének virágzó kereskedelme és sokszínűsége azonban lehanyatlott. A nagy ázsiai kereskedelmi utak fölötti befolyásért Kína és a feltörekvő arab hatalom vívtak élethalálharcot. Saját belső gyengeségén túl, a nyugati türk hatalom bukásának egyik oka éppen az volt, hogy a belső-ázsiai pozícióit féltő Kína egyszerűen kiiktatta ezt a már lényegtelennek ítélt tényezőt. Ebben a történelmi helyzetben a II. Keleti-Türk Kaganátus számára aligha jutott más történelmi szerep, min a hiung-nu hatalom óta öröklődő hagyományos steppei stratégia folytatása: a kínai határtól távolra vonulva, gyors rajtaütésekkel kikényszeríteni Kínából az éppen szükséges javakat. Amikor Mo-cs'o (*Qapan*) kagán megkísérelte, hogy a türk hatalmat ismét belső-ázsiai jelentőségűvé fejlessze, csúfos kudarcot vallott. Hiába győzte le a nyugati-türkök örökébe lépő түrgesek gyenge hatalmát, az arabokkal és a (párhuzamosan a tibetiekkel is küzdő) kínaiakkal szemben seregei alulmaradtak. A kínaivá-válástól való félelem mellett nyilvánvalóan ez a tapasztalat is belejátszhatott a Bilge kagán és főként Tonjukuk politikájába és utódaikra hagyott politikai örökségükbe: a türk nép számára a legjobb az, ha Kínától távol maradván szigorúan ragaszkodik ősi erényeihez.

A türkök lelépésével természetesen nem szakadt meg a belső-ázsiai birodalomfejlődés folyamatossága. A türkök helyét átvevő ujgurok voltaképpen egyenes folytatói voltak a Türk Birodalom örökségének. Felirataik tanúsága szerint a türkök és az ujgurok nyelve csak minimálisan különbözött egymástól, az ujgurok birodalmi szervezete pedig a türk birodalom szervezetének folytatása volt. E tradíció folyamatossága csak a kirgiz hatalom kiépülésével (840) szűnt meg Belső-Ázsia keleti területein. Nyugatabbra, a karahanidák és a kazárok birodalma azonban sokat megőrzött e tradícióból; különösen igaz ez a kazárookra, akik a honfoglalás előtti magyarság fontos tanítómesterei voltak. Ha nem is hihetjük, hogy a honfoglaló magyarság, Bíborbanszületett Konstantin és egyes arab szerzők névhasználatán túl közvetlenül örökölt volna bármit is a Türk Birodalomból, mégis feltételezhetjük, hogy a türk birodalmi tradíció hatása nélkül bizonyosan nem beszélhetnénk a honfoglaló magyarságról sem. (Zimonyi 2001.)

Irodalom

- Bazin, L. 1975: „Turcs et Sogdiens: Les enseignements de l'inscription du Bugut (Mongolie)”, in *Mélanges linguistiques offerts à Emile Benveniste*, Paris, 37-45.
- Bazin, L. 1994: *Les Turcs: Des mots, des hommes*, éd. Michèle Nicolas – Gilles Veinstein, Bibliotheca Orientalis Hungarica XLI, Budapest–Paris
- Chavannes, E. 1903: *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, St. Petersbourg
- Csongor B. 1993: *Kínai források az ázsiai avarokról*, Történelem és kultúra 9, Budapest
- Gibb H. A. R. 1923: *The Arab Conquests in Central Asia*, London
- Golden P. B. 1992: *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden
- Goldziher I. 1900: „Az Iszlám az Omajjádok bukásáig”, in Marczali H. (szerk.): *Nagy képes világtörténelem*, Budapest, 581-678.
- Harmatta J. 1969: „Late Bactrian inscriptions”, *Acta Antiqua Hungarica* 17, 297-432.
- Harmatta J. 1970: „Irán és Kína kapcsolatainak történetéhez”, *Antik Tanulmányok* 17, 232-261.
- Hirth, F. 1910: „The mystery of Fu-lin”, *Journal of American Oriental Society* 30 (1909), Leipzig (offprint)
- Hourani, A. 1992: *A History of the Arab Peoples*, London
- László F. 1940: „A kágán és családja”, *Kőrösi Csoma Archivum* 3, 1-39.
- Lévi, S. – Chavannes, E. 1895: „L'Itineraire d'Ou-K'ong (751-790)”, *Journal Asiatique* 341-384.
- Mahler, J. G. 1959: *The Westerners Among the Figurines of the T'ang-Dynasty* (Serie Orientale Roma XX), Roma
- Sinor, D. – Klyashtorny, S. G. 1996: „The Türk Empire”, in Litvinsky, B. A. Zhang Guang-Da – Samghabadi, R. S. (eds.): *History of Civilizations of Central Asia III.: The Crossroads of Civilizations, A. D. 250 to 750* (Multiple History Series), Paris, 327-347.
- Spuler, B. 1966: „Geschichte Mittelasien seit dem Auftreten der Türken”, in Jettmar, K. Haussig, H. W. Spuler, B. Petech, L.: *Geschichte Mittelasien* (Handbuch der Orientalistik I/5/5), Leiden–Köln, 123-310.
- Stein R. A. 1959: *Recherches sur l'épopée et le barde au Tibet* (Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études Chinoises, vol. XIII), Paris
- Vásáry I. 1983: „Nép és ország a türköknél”, in Tókei F. (szerk.): *Nomád társadalmak és államalakulatok* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18), Budapest, 189-213.

Zimonyi, I. 2001: „Why were the Hungarians referred to as Turks in the Early Muslim Sources”, in Károly L. – Kincses-Nagy É. (szerk.): *Néptörténet – Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, Szeged, 201-212.